

BENGI LÁSZLÓ

Esti Kornél és a nemzeti karakter

Miképpen vélekedett Esti Kornél a nemzeti sajátosságokról? Állandónak és egységesnek gondolta-e azt, ahogy akár honfitársai, akár más nemzetek fiai gondolkodnak? Föltételezett-e legalábbis olyan elemeket ebben, amelyek makacsul ellenállni látszanak az idő folyásának és az egyéni különbségeknek? Föltett-e valamiféle lényegiséget, amely a nemzeti jellemvonásokat meghatározná? Ezeknél a kérdéseknél talán azért sem érdektelen elidőzni valamelyest, mert nemcsak az *Esti Kornél*ban, de szerzőjük más műveiben, esszéiben és tanulmányaiban sem mellékes szempontként tűnnek nemegyszer föl. Olyan tágabb motívikus, világszemléleti, sőt bölcséleti összefüggésekbe illeszkedve, mint az útra kelés és utazás rendre visszatérő toposzai vagy a nyelvek eltérő sajátosságaival, a szavak hatásával, a megértés feladatával és részlegességével szembesülő tapasztalatok és gondolatmenetek. Utóbbiak kifejtése önálló tanulmányt követel, ennek az esszének a korlátai közepette csak az *Esti Kornél* szöveghelyeire lehet érdemben összpontosítanom.

A nemzeti és nyelvi sajátosságok aligha élesen különváló tapasztalatokként jelennek meg Esti számára, akinek nyelvszemlélete az irodalom történetében mindmáig ösztönző erejűnek, árnyalt és rugalmas fölfogásnak mutatkozik. A nyelv történeti változékonysága, a beszéd tevékenysége és történése felőli meghatározása, a nyelvek világalkotó ereje s képessége, a nyelvi viszonylagosság eszméje, a jelölők éppannyira önkényes és véletlenszerű, mint kiiktathatatlan és rendszerbe szerveződő kapcsolatai mind olyan mozzanatok, amelyek ebbe az irányba mutatnak. Innen szemlélve, a kérdés akár eldöntöttnek is lenne tekinthető, különösebb körütekintés nélkül alkalmazva a nyelvbölcséleti belátásokat a nemzeti karakterrel kapcsolatos történeti megfontolásokra. Ezt a kérdések és válaszok közti áttérést azonban legalább három okból nem gondolom magától értetődő érvelésmenetnek. Nem a kifutását, végkövetkeztetését vitatom el, hanem a nemzeti sajátosságok Esti Kornél-i tapasztalatára, megértésére vonatkozó kérdés kidolgozásának elvétését. Azaz olyan körülményét, amely nem annyira a dolog körül fölnyíló több látószögből mérlegeli, hanem valamelyest elkerüli, azaz elvét a megértendő.

Először is, az *Esti Kornél* nyelvszemléletének máig ható frissessége valójában mindig óvatos kibontására késztet annak, hogy e hatástörténeti elevenség és termékenység mely elemeket hagy hátra, szorít háttérbe. Ráadásul nem is oly módon, hogy azokról a figyelem elterelődnék, hanem épp ellenkezőleg: hogy mely mozzanatok azok, amelyek a megértést ösztönző történeti idegenség és távolság megnyilvánítói; hogy mi az, ami a befogadást kihívássá teszi, és a naiv önmagunkhoz hasonítás lehetőségét fölfüggeszti a szóban forgó elbeszélő szövegekben. Sem ésszerűnek, sem történetinek nem tekintenek egy olyan fölfogást, amely nem lát vagy akár csak nem vél elkerülhetetlenek különbségeket a 20. és a 21. század elejének nemzeti önazonosságról, nemzeti sajtószerűségről alkotott tapasza-

latában. A mai visszavetítésének és a régebbi kiiktatásának történetetlen eljárásai egyként a jelen önmegértését lehetetlenítik el.

Másodjára, jóllehet nyelvi és nemzeti sajátosságok szoros kapcsolata nehezen tagadható, e kettő azért nem is magától értetődően azonos, már csak történeti okokból sem. Ennek nem csekély mértékben ironikus, rezignációval is párosított reflexiójaként is olvasható a *Cseregi Bandi Párizsban, 1910-ben* később még érintendő elbeszélése: Bandi kevert nyelven, a franciától a német felé menekülve próbálja a kalauz és az utasok értésre adni, „mit is jelent, hogy Magyarország teljesen önálló, s a hadügyön kívül semmi köze sincs Ausztriához”. A nagybátyjától kapott francia nyelvkönyv szövegeit szintén a német magyarázatok segítségével próbálja értelmezni. A követségen azonban „süketnéma jelekkel” érintkezik a magyarul nem, csak németül beszélő hivatalnokkal. Bandi német nyelvhez fűződő kapcsolata természetesen többféleképp is megközelíthető. Talán valószínűbb egy olyan értelmezés, amely az akár kényszerűségből, akár dachból bezárkózó nemzeti öntudat elhatároltságával szemben a nyelvi-kulturális kapcsolatok összekötő szálait hangsúlyozza, s legalábbis lehetetlennek, abszurdnak és ezzel megmosolyogtatónak mutat egy olyan álláspontot – történetesen épp a franciák látókörét kínálva föl a magyar nyelvű szöveg olvasóinak: „A franciák [...] furcsán mosolyogtak.” –, amely a nyelvek és/vagy nemzetek közti határokat rögzíteni igyekezők hátat fordít az önazonosság bonyolult, összetett, sokelemű, sőt bizonyos mértékben szükségszerűen kevert, éppen hogy kölcsönhatásokra épülő és azok által mozgásban-alakulásban tartott jellegének s fölfogásának. Ugyanakkor a novella fölidézett jelenetének *önmagában*, az összefüggések mérlegelése előtt egy olyan értelmezése sem zárható ki, amely a nyelvi és politikai-történelmi kapcsolatok elfogadása ellenére is a nemzeti viszonyok olyan mélyszerkezetét föltételezi, amely rögzített szembeállításon alapul, s éles ellentétzésbe állított karakterjegyek vagy mozgatórugók történetiségüktől elvont csoportjaiból áll elő. Aki a nemzeti és nyelvi jellegzetességek, jellemvonások, önazonosságok viszonyáról gondolkodik, természetesen dönthet úgy, vagy juthat olyan következtetésre, hogy eme kérdések között nem húz választóvonalat. Ha azonban egy 20. század eleji szöveg értelmezése a célunk, nem dönthetünk így *a priori*, vagyis nem zárhatjuk le a kérdést a kész válasz megelölegezésével. Akkor sem, ha értelmezésünk – mint a Cseregi-novella elsőként említett befogadási lehetősége – igenelni látszik előzetesen föltett elképzelésünket.

Végül harmadikként, s talán ez a legfontosabb szempont, magában a 19. századi romantikus gyökerű, historista bölceleti hagyományban sem volt magától értetődő a nemzeti és a nyelvi karakter összefüggése, sőt az egyes nyelveket meghatározó nyelvi erők és képességek vagy akár nyelv előtti mozgatórugók természetét, viszonyát illetően is több, leginkább ellentmondásos fölfogás létezett részint párhuzamosan, részint egymással vitázva. Nietzscheig különben is inkább előképe, mint kibontása föltételezhető annak az erőteljes kritikai hozzáállásnak, amely végképp megkérdőjelezi a mögöttes hatóerők metafizikai egységét, állandóságát és szubsztancialitását. Más szavakkal, történetetlen lenne az *Esti Kornélt* egy olyan nyelvbölceleti hagyományba elhelyeznünk, amely töretlenül halad egy olyasféle „nyelvi fölvilágosodás” útján, amelynek végpontjaként a nyelv természete végre teljes fényében világлана elő a 20. század második felében. A régebbi szemléletmódok ellentmondásai nem leküzdendő koloncok csupán – még ha ma talán már sok mozzanattal nem érünk is egyet! –, hanem a maguk ellentmondásosságában képesek lehet-

nek fölmutatni valamit annak a tapasztalatnak és megértésnek az összetett és – az emberi végesség folytán – teljesen nem tisztázhatóan bonyolult jellegéből, amely nyelv, nemzet, kultúra, egyén és hagyomány kérdéseinek öntudatosulását, az azonosságtudatban betöltött változó szerepköreit kíséri. Az *Esti Kornél* legszorosabban olyan hagyományhoz kötődik – mind irodalmilag, mind bölcséletileg –, amely éppen nem a kérdéseket lezáró egyszerűsítésekben érdekelt. Ezért is vélem úgy, hogy a tágabb filológiai és irodalomtörténeti összefüggések tekintetében is jelentősége lehet a fölvetett kérdések nyitva hagyásának és saját érvényük, igazságigényük szerinti mérlegelésének.

Esti Kornél szinte állandóan utazik. Igaz, az elbeszélések cselekményét tekintve vidékre legalább annyit, mint külföldre. Esti külföldi útjai azonban természetes módon kínálnak lehetőséget az idegen nyelvekkel, kultúrákkal és szokásokkal való szembesülésre és párbeszédre, más nemzeti közösségek megismerésére. Ennek összefüggésében meglepőnek mondható, hogy a nemzeti önazonosság és sajátosság kérdéseire – amennyiben valóban meg akarunk maradni az *Esti Kornél* keretei között – nem is olyan egyszerű választ találni; s nem csupán az összefüggések sokrétűsége és bonyolultsága folytán, hanem azért is, mert Esti Kornél váratlanul kevésszer számol be közvetlenül erre vonatkozó tapasztalatairól.

A nemzeti sajátosságok eltéréseinek hosszabb listáját találjuk Cseregi Bandi Párizsba érkezésének elbeszélésébe iktatva: „Budapestnek pótkávészaga van, Bécsnek süteményszaga, Berlinnek füstszaga. Varsónak égetettcukorszaga, Madridnak csokoládészaga, Brüsszelnek vaníliaszaga, Londonnak faggyúszaga, Párizsban azonban olvasztottvajszaga volt. Ezt [Bandi] nem állhatta. [...] A férfiak itten [ti. Párizsban] kopottan, lomposan járnak, a rendőrnek nincs sisakja, a levélszekrényeket nem lehet megtalálni, mert a lámpaoszlopokba rejtik, a cigarettának, a Marylandnak szecskaíze van, a járdák szemetesek, piszkosak, a Szajna is mocskos és kicsiny, sokkal kisebb, mint a Duna.” Az ekként rögzített benyomások listája a fölületes olvasó számára könnyen azt sugallhatja, hogy a nemzetek különbségei a tárgyi világ eltéréseiből fakadnak, semmint valamiféle szellemi törekvés kifejeződéseinek lennének. Mielőtt azonban túl gyorsan végkövetkeztetésre jutnánk, ismét érdemes körültekintőbbnek lenni.

Az idézett részlet bár az elbeszélői szólam része, de elég határozottan a főhős látókörét, véleményét látszik megszólaltatni, talán oly módon, amilyen cizelláltsággal maga Bandi nem is lett volna képes előadni azt. Márpedig Cseregi Bandinak nemigen van esélye fölfigyelni másra, mint tárgyi, látható vagy más nem nyelvi érzékbenyomásokból adódó különbségekre, hiszen lényegében semmit nem ért franciául, illetve abból a világból, amelybe hirtelenül beleszóppent, és amely olyannyira megragadhatatlan számára. Amit nem ért, azt nem hasonlíthatja máshoz, mint ahogy Esti szerint – a *Sakálokban* – az örület is akkor kezdődik, amikor valami „szétrepesztí az értelem korlátait”, amikor valami lehetetlensége ellenére mint az élet legtermészetesebb eseménye nyilatkozik meg számunkra. A Dunát és Szajnat egymás mellé állító gyerekes hencegés pedig immár saját alapját számolja föl: a pusztá földrajzi adottságok aligha szolgáltathatnak önmagukban elégséges indokot a nemzetek lényegi különbségét tételező öntudatnak.

Cseregi Bandinak végső soron nincs módja a francia és magyar nemzeti karakterek – ha egyáltalán vannak ilyenek – elhatárolását lehetővé tevő összevetésre. Az efféle összevetés egyébként is – fogalmából adódóan – olyan viszonyba állításra épül, mely eleve összefüggést, átjárhatóságot, megértést, végső soron közösséget is tételez a népek között.

Ezzel pedig paradox viszonyt sejtet: hiába Bandi értetlensége és igen szűkös francia nyelv- ismerete, nem ő az egyetlen szereplő, akinek valamely idegen nyelv megértése nehézséget (is) jelent. Az *Esti Kornél*-ban nem magától értődő lehetőség a nyelvek közötti párbeszéd, s mindig maradnak olyan rétegei – a sikeres kommunikáció esetében is –, amelyek a másik fél számára nem teljesen beláthatóak. Ha pedig így van, a nemzetek összehasonlítása előbb-utóbb szükségszerűen jut olyan tárgyi világbeli mozzanatokig, amelyek tartalmatlanok arra nézvést, áll-e mögöttük valamiféle szubsztancializálható nemzetjelleg: olyasféle mögékérdezhetetlenség ez, amely már csak elvi, de gyakorlatban érvényesíthetetlen különbséget tételezhet okozatiság és véletlenszerűség között. Másképp fogalmazva, miközben könnyen azt lehetne gondolni, hogy az idegen nyelvek megértésének határai a nemzeti sajátosságok eltéréseire engednek következtetni, az előbbi legalább annyira kétségessé, beláthatatlanná, megválaszolatlan kérdéssé is teszi az utóbbit. A nyelvi eltérések önmagukban nem lezárják, hanem függőben tartják a nemzeti identitásra vonatkozó kérdéseket.

Ha az eddig említett két részlet vagy jellegzetesség nem is zárta ki a nyelvi és nemzeti sajátosságok elkülönítését, ám meggyőzőbbnek mutatkoztak azok az értelmezések, amelyek a nemzeti azonosságtudatot elsősorban nyelvi meghatározottságában és következményként vették tekintetbe. Ahhoz, hogy a kérdés ne csak mesterséges, elvi síkon maradjon nyitva, találhatónak kell lenniük az ellentétes vélekedés irányába mutató példáknak is. Ilyen jellegű szinkdochéként olvasható talán a *Világvége* csillagászainak eltérő vérmérséklete és szemléletmódja – a higgadtan méltóságos angol, a köntörfalazás nélkül fogalmazó francia, a pontos számításokkal igazolást kereső amerikai –, és erre utalhat, ahogy az *Omelette à Woburn* Estije szerint „a szorgalmas, józan svájciak már lefeküdtek”. A feledésnek kitett, elvesztésében mind ellentmondásosabb, így neveltségessé váló nemzetjellegre látszik utalni az elsősorban nyelvszemléleti oldalról elemzett *Barkochba* vége is: „A Sziriuszban recsegní kezdtek az orosz zenészek [...]. Egy darabig nemzeti viseletben játszottak orosz dalokat, aztán, hogy elrongyolódott a rubaskájuk, az orosz dalokat elfelejtették, és most úgyszólván kizárólag magyar nótákat muzsikálnak, szláv véralkatuknak megfelelően, álmosan, vontatottan, s többnyire hamisan is. Hát menekültünk.” Ezen a ponton úgy tűnhetik föl, mindentől lecsupaszítva vannak olyan tényezők, amelyek a nemzetváltást lehetetlenné, falsnak és riasztónak mutatják, még ha a ruhák, a szövegek és népi hagyományok, sőt talán az orosz nyelv is lecserélhetőnek, elrongyolódó és levethető különbségnek látszik is. Ugyanakkor azon is el lehet gondolkodni, hogy ami menekülésre készített, vajon nem épp külsőnek és belsőnek, pótlékszerűnek és meghaladhatatlannak az az éles szembeállítás, amely azokat egymás ellen kijátszhatóként mutatja föl, és lehetővé teszi az önazonosságnak a részletben előrajzolódó passzív, öntudatlan elfelejtését.

Látszólag a *Kernel Kálmán eltűnése* is nemzetkarakterológiát épít föl: „A franciák »angolosan« tűnnek el, az angolok »franciásan«. Van azonban az eltűnésnek olyan fajtája, melyet, anélkül, hogy érthető elfogultságunkban túlzottan hízelegnénk nemzeti hiúságunknak, a mi sajátosságunknak mondhatunk. Ha valaki állás és munka híján megsokallja a koplalást és otthagya családját, valamint a vele járó örömeiket, aztán zsebében öt-hat kiló kővel a híd karfájáról egyenesen a Dunába lép, vagy az ötödik emeletről fejest ugrik a világitóudvar kövezetére, akkor az »magyarosan tűnik el.«” Fölteszem azonban, fölösleges hangsúlyozni a részlet erősen ironikus hangütését. E nemzetkarakterológia – azaz inkább ennek lebontása, az ilyen rendszerezési lehetőségek ironikus kiforgatása – jószerével

a nemzethez tartozástól függetlenül véli kioszthatónak a nemzeti sajátosságokat, amikor az erre utaló alanyok és határozók kiasztikus cseréjét hajtja végre. A nemzeti hiúság pedig egyenest az öngyilkosságra, közvetetten tehát a nemzet romlására vonatkoztatódik, még-hozzá olyan hanyatlásra, amely nem erkölcsi-kulturális, tehát a nemzeti azonosságot esetleg szavatoló mozgatóerők kifejeződésének, illetve ennek hiányának következménye, hanem jószerével általános, „külsődleges” gazdasági folyamatok révén magyarázható.

A *Cseregdi Bandi Párizsban, 1910-ben* elbeszélése a nemzeti különbségeket a nyelválapotok történeti távolságával vonja párhuzamba. Ahogy a korok közötti különbségek ellehetetlenítik a megértést, amennyiben a jelen nem közvetíthető a múlt mintáit követve, úgy a franciák életmódja sem fordítható át a Bandi számára ismert és megszokott keretek közé. Mindeközben a főhős egy olyan kisközösség otthonosnak tetsző világában oldódik föl – ezzel egyszersmind el is vesztvén magát, fizikai értelemben vett öntudatát, pénzét –, a párizsi magyar csárdában, amely mind nemzeti, mind egyéni öntudatát, büszkeségét tekintve történetileg avítottnak, alapját vesztettnek, a változásokat eltagadva mesterségesen fönntartottnak tetszik.

A személyes és nemzeti önérzet (megrészegült) hajtogatása merevvé teszi és változhatatlanként tünteti föl a megértés kockázatát elkerülő, kudarcát tompító idejétmúlt, nemzetivé általánosuló jellemvonásokat. Azonban nem a nyelvi-kulturális bezárkózás fátuma sújt itt le, hanem lélektanilag is indokolható, megokolható folyamat játszódik le: önfelmentés, a megértés sikertelenségét magyarázó válasz. Nem az akadályok elemiek és áthághatatlanok tehát, hanem a nyitottság feltételeinek helyzetből adódó (szituatív-pragmatikai) hiánya vezet a különbségeket örökérvényűvé nagyító elutasításhoz vagy közömbösséghez. Jóllehet ennek okai kereshetőek a nemzeti történelemben, szokásokban és hagyományokban, de lényeginek és szükségszerűnek mégsem tekinthetőek: a többi Párizsban élő magyar, köztük Esti nem küzd úgy a beilleszkedéssel, mint Cseregdi Bandi. A másik fél részéről pedig szintén találkozni nyitottsággal és megértéssel: a francia rendőr mosolyogva segít a részeg talpra állításában, mint ahogy Esti francia háziasszonya is részvétellel fordul a síró Bandihoz.

Bandi értetlensége, az idegen szokások ismeretlenségéből fakadó nevetségessége – ahogy korábban is szó esett róla – egyáltalán nem annyira kivételes az *Esti Kornélban*. Az *Omelette à Woburnban* Esti ugyan nem küzd nyelvi megértési nehézségekkel – jóllehet épp nyelvismerete, az idegen nyelvek közti váltás sugallta otthonossága vét célt, hiszen a majordómusz németre váltva utasítja vissza –, a város és az étterem ismeretlensége folytán sodródik számára kényelmetlen, tragikomikus helyzetbe. Túlzó lenne véletlennek nyilvánítani a novella és a Cseregdi Bandi-történet zárlatának összecsengését is. Ha pedig így van, akkor a korábbi megfontolások érvénye talán kiterjeszhető, s a nemzeti önazonosságok sajátzerűsége legalább annyira oka, mint okozata is az eltérő nyelvek és kultúrák párbeszédében beálló töréseknek, az identitás egyszerre biztonságot nyújtó, ugyanakkor a lehetőségeket le is szűkítő stabilitásának. Ebből a nézőpontból akár a nemzetek közti határok allegóriájaként vagy analogonjaként is olvashatóak a *Zár* sorai: „Egy kisgyermek is ki tudja nyitni az összes zárat, pár könnyed mozdulattal. A zár csak tilalmi jelkép, melyet az emberek csodálatos módon elfogadnak egymás közt, akadály, mely lelkiismeretüket ébresztgeti. [...] a betörők, a rablók, az éhenkórászok ellen [...] nem a zár oltalmaz meg – sem a szobám zára, mely elszigetel tőlük, sem a börtön zára mely őket csukja el a társadalomtól, hanem inkább a belátásuk, hogy engedniök kell másokat is élni.”